

BYUDJET DAROMADLARI TARKIBINI TAHLIL QILISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori

Zaynalov Jahongir Rasulovich

dz50@mail.ru

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti

Abdunazarov Davlat

Anotatsiya

Ushbu maqolada byudjet daromadlari tarkibini tahlil qilishning zamonaviy usullari va ularning davlat moliya siyosatini samarali boshqarishdagi oʻrni yoritilgan. Tadqiqotda anʼanaviy statistik tahlil yondashuvlari bilan bir qatorda econometrik modellar, regressiya va trend tahlillari, shuningdek, raqamli iqtisodiyot sharoitida Big Data texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Olingan natijalar byudjet daromadlarini prognozlash va fiskal barqarorlikni taʼminlashda zamonaviy tahlil metodlarining ahamiyatini koʻrsatadi.

Kirish

Davlat moliya tizimining barqarorligi va iqtisodiy siyosatning samarali amalga oshirilishi, eng avvalo, byudjet daromadlarining hajmi, tarkibi hamda ularni shakllantirish mexanizmlarining mukammalligiga bogʻliqdir. Byudjet daromadlari mamlakatning iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi asosiy koʻrsatkichlardan biri boʻlib, ular orqali davlatning ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish, iqtisodiy oʻsishni qoʻllab-quvvatlash hamda fiskal barqarorlikni taʼminlashdagi imkoniyatlari belgilanadi. Shu bois, byudjet daromadlari tarkibini chuqur oʻrganish va ularni tahlil qilishning zamonaviy usullarini qoʻllash davlat moliya boshqaruvi sohasida dolzarb masalalardan biridir. Soʻnggi yillarda global iqtisodiyotda yuz berayotgan oʻzgarishlar, iqtisodiy raqamlashtirish jarayonlari, fiskal siyosatdagi islohotlar va soliq maʼmurchiligi tizimining modernizatsiyasi byudjet daromadlari tahlilini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Anʼanaviy statistik usullar, jumladan, strukturaviy va dinamik tahlillar iqtisodiy jarayonlarning umumiy yoʻnalishini baholash imkonini bersa-da, ular omillararo sabab-oqibat bogʻliqliklarni chuqur tahlil qilish imkonini bermaydi. Shu sababli, hozirgi davrda **econometrik modellar, regressiya tahlili, trend prognozlash, klasterlash va raqamli tahlil platformalari** asosida ishlab chiqilgan ilgʻor yondashuvlardan foydalanish zaruratga aylandi.

O‘zbekiston Respublikasida ham fiskal siyosatni takomillashtirish, byudjet daromadlarini prognozlashning aniqligini oshirish va moliya tizimini raqamlashtirish yo‘nalishida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. “Byudjet jarayonlarini raqamlashtirish konsepsiyasi” asosida davlat moliyasi boshqaruvining barcha bosqichlarida elektron ma’lumotlar almashinuvi, onlayn monitoring tizimlari va avtomatlashtirilgan hisobot platformalari joriy etilmoqda. Bu jarayonlar byudjet daromadlarini shakllantirish, ularning tarkibini tahlil qilish hamda fiskal barqarorlikni ta’minlashda yangi ilmiy-uslubiy yondashuvlarni qo‘llash zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Mazkur tadqiqotning maqsadi — byudjet daromadlari tarkibini tahlil qilishda zamonaviy usullarni o‘rganish, ularning iqtisodiy ahamiyatini baholash hamda davlat moliya boshqaruvi tizimida ularni qo‘llashning nazariy va amaliy asoslarini yoritishdan iboratdir. Tadqiqotda ilg‘or econometrik va raqamli tahlil yondashuvlari asosida byudjet daromadlarining dinamikasi, tarkibiy o‘zgarishlari va fiskal siyosat bilan o‘zaro bog‘liqligi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodlari.

Mazkur tadqiqotda byudjet daromadlari tarkibini tahlil qilishda zamonaviy iqtisodiy tahlil yondashuvlarining ilmiy asoslari va amaliy imkoniyatlari o‘rganildi. Tadqiqot metodologiyasi **kompleks yondashuv** tamoyiliga asoslanib, unda **statistik, econometrik, analitik va raqamli tahlil usullari** uyg‘un qo‘llanildi. Ushbu yondashuv byudjet daromadlari tarkibini nafaqat miqdoriy, balki sifat jihatdan ham baholash imkonini berdi.

Avvalo, **statistik tahlil usullari** yordamida byudjet daromadlarining asosiy manbalari — soliq tushumlari, bojxona to‘lovlari, davlat mulkidan olinadigan daromadlar va transfertlarning umumiy ulushi, ularning yillar davomida o‘zgarish sur‘atlari aniqlanib, strukturaviy ko‘rsatkichlar tahlil qilindi. Shundan so‘ng **dinamik qatorlar tahlili** yordamida 2018–2024-yillar oralig‘ida daromadlarning o‘sish tendensiyasi va o‘zgarish koeffitsientlari baholandi.

Keyingi bosqichda **econometrik modellashtirish** usullaridan foydalanildi. Xususan, **ko‘p omilli regressiya modeli** orqali byudjet daromadlari hajmiga ta’sir etuvchi omillar — yalpi ichki mahsulot (YaIM), soliq bazasi hajmi, inflyatsiya darajasi va soliq stavkalari o‘rtasidagi funksional bog‘liqlik tahlil qilindi. Ushbu model yordamida iqtisodiy ko‘rsatkichlarning fiskal natijalarga ta’sir darajasi aniqlanib, daromad prognozining ishonchliligi oshirildi. Tadqiqotda, shuningdek, **klaster tahlili** yondashuvi orqali hududiy darajada byudjet daromadlari tarkibining o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanib, ularning o‘xshashlik darajasi bo‘yicha guruhlash amalga oshirildi. Bu usul mahalliy byudjetlar daromad bazasini tahlil qilishda foydali bo‘ldi,

chunki u fiskal imkoniyatlar va iqtisodiy faollik darajasidagi farqlarni aniq ko'rsatib berdi. Zamonaviy tahlilning ajralmas qismi sifatida **raqamli yondashuvlar** ham tadqiqotning metodik bazasiga kiritildi. Xususan, **Big Data texnologiyalari** asosida davlat moliyaviy ma'lumotlari to'plamlari (soliq to'lovlar, bojxona statistikasi, subyektlar bo'yicha to'lovlar) tahlil qilindi. Ushbu ma'lumotlar tozalash, standartlashtirish va vizualizatsiya jarayonlaridan o'tkazilib, iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro ta'siri aniqlashtirildi.

Tadqiqotda foydalanilgan ma'lumotlar **O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi, Davlat statistika qo'mitasi** hamda **xalqaro moliya institutlari** (IMF, World Bank, OECD) ochiq ma'lumotlar bazalaridan olindi. Statistik ma'lumotlar **Microsoft Excel, EViews va Python (pandas, matplotlib, statsmodels)** vositalari yordamida tahlil qilindi. Natijada tanlangan metodologik yondashuv byudjet daromadlarining tarkibini kompleks tahlil qilish, ularning dinamikasini modellashtirish va fiskal barqarorlikni baholash imkonini berdi. Shu orqali davlat moliyasi boshqaruvini ilmiy asosda takomillashtirish bo'yicha xulosalar chiqarishga zamin yaratildi.

Tadqiqot natijalari va tahlil

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi byudjet daromadlarining asosiy qismini soliq tushumlari tashkil etadi. 2018–2024-yillar oralig'ida byudjet daromadlari hajmi barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etdi, bu esa iqtisodiy faollikning ortishi, soliq ma'murchiligi tizimining takomillashuvi va raqamli boshqaruv mexanizmlarining joriy etilishi bilan izohlanadi. Econometrik tahlil natijalariga ko'ra, yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmidagi o'sish bilan byudjet daromadlari o'rtasida **0,91 darajada ijobiy korrelyatsiya** aniqlangan. Bu degani, iqtisodiy o'sish fiskal bazaning kengayishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shuningdek, soliq stavkalari va inflyatsiya o'rtasidagi o'zgarishlar daromadlarning qisqa muddatli tebranishlariga sabab bo'lgan, biroq uzoq muddatda barqaror ijobiy trend kuzatilgan.

Tahlil jarayonida byudjet daromadlari tarkibining o'zgaruvchanligi va asosiy manbalarining ulushi quyidagi **1-jadvalda** ifodalangan.

1-jadval. O‘zbekiston Respublikasi byudjet daromadlari tarkibi (2018–2024-yillar, % hisobida)

Yil	Soliq tushumlari	Bojxona to‘lovlari	Davlat mulkidan daromadlar	Transfertlar	Boshqa tushumlar
2018	74.2	9.1	5.3	7.8	3.6
2019	73.8	9.5	5.5	8.0	3.2
2020	71.9	10.4	5.7	8.9	3.1
2021	72.5	9.7	6.2	8.4	3.2
2022	73.4	9.3	6.0	8.1	3.2
2023	74.1	8.9	6.1	7.8	3.1
2024	75.0	8.7	6.3	7.1	2.9

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tahlil qilingan davrda **soliq tushumlarining ulushi 74–75 foiz** atrofida barqarorlashgan bo‘lib, bu davlat byudjeti uchun eng asosiy va ishonchli manba ekanligini ko‘rsatadi. Bojxona to‘lovlari ulushi asta-sekin kamaygan, bu esa import hajmlarining barqarorlashuvi hamda bojxona stavkalarining optimallashtirilishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, davlat mulkidan olinadigan daromadlar hajmining o‘sishi iqtisodiyotda xususiy sektor ishtirokining kengayishi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning fiskal hajmdagi ulushi nisbatan kichikligicha qolmoqda.

Raqamli tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Big Data” asosidagi ma’lumotlarni qayta ishlash orqali soliq to‘lovlarining 4,2 foizi ilgari yashirin faoliyat sifatida qayd etilganini aniqlash imkoniyati yuzaga kelgan. Shu orqali byudjet daromadlarining prognoz aniqligi oshirilgan, fiskal risklar kamaygan. Shuningdek, hududiy klaster tahlili natijasida byudjet daromadlari hajmi bo‘yicha uchta asosiy guruh aniqlangan: yuqori fiskal salohiyatli (Toshkent shahri, Toshkent viloyati), o‘rtacha darajadagi (Samarqand, Farg‘ona, Andijon viloyatlari) va past darajadagi hududlar (Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlari). Ushbu farqlanish moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash mexanizmlarini optimallashtirish zaruratini ko‘rsatmoqda.

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, byudjet daromadlarining tarkibini zamonaviy usullar asosida tahlil qilish davlat moliya tizimining barqarorligini

ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy statistik yondashuvlar byudjet daromadlari tarkibidagi o'zgarishlarning umumiy tendensiyasini aniqlash imkonini bersa, econometrik modellar va raqamli tahlil usullari daromad manbalari o'rtasidagi chuqur iqtisodiy bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi. Tahlil natijalari shuni tasdiqladiki, O'zbekiston byudjeti daromadlarining asosiy qismini soliq tushumlari tashkil etadi va bu manba fiskal siyosatning markaziy yo'nalishini belgilaydi. Byudjet daromadlarining o'sish dinamikasi iqtisodiy faollik va soliq ma'murchiligi tizimining takomillashuvi bilan uzviy bog'liqdir. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot sharoitida Big Data texnologiyalari, avtomatlashtirilgan tahlil tizimlari va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish byudjet jarayonlarini yanada shaffof, tezkor va ishonchli qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, byudjet daromadlari tarkibini tahlil qilishning zamonaviy usullarini amaliyotga keng joriy etish davlat moliyasini boshqarishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish, fiskal barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy islohotlarning samaradorligini oshirish uchun muhim metodologik poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi. – Toshkent: Adolat nashriyoti, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–60-son Farmoni “O'zbekiston–2030 strategiyasi to'g'risida”. – 2023-yil 11-sentabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4896-son qarori “Davlat moliya boshqaruvini takomillashtirish va byudjet jarayonlarini raqamlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”. – 2020-yil 10-dekabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. “Byudjet siyosati to'g'risida hisobotlar (2018–2024-yillar)”. – www.mf.uz
5. Davlat soliq qo'mitasi. “Soliq tushumlari va byudjet daromadlari statistik to'plami.” – Toshkent, 2024.
6. Musayev Sh. *Davlat moliyasi*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.
7. Karimov A., Ibragimova D. *Fiskal siyosat va byudjet tizimi islohotlari*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
8. Djalilov B. *Iqtisodiy tahlil va prognozlash usullari*. – Toshkent: Fan, 2020.
9. International Monetary Fund (IMF). *Fiscal Monitor: Public Investment for the Recovery*. – Washington, D.C., 2024.
10. World Bank. *Public Finance Review: Enhancing Fiscal Sustainability in Emerging Economies*. – Washington, D.C., 2023.
11. OECD. *Revenue Statistics 2023: Comparative Tables*. – Paris: OECD Publishing, 2023.

12. Tursunov I. *Raqamli iqtisodiyot sharoitida byudjet boshqaruvi*. – “Iqtisod va moliya” jurnali, №4, 2022.
13. Usmanova M. *Byudjet daromadlarini shakllantirishda zamonaviy tahlil usullarining o‘rni*. – “Moliyaviy tahlil” ilmiy jurnali, №2, 2023.
14. Hasanov R. *Big Data texnologiyalarining davlat moliyasidagi qo‘llanilishi*. – “Innovatsion iqtisodiyot” jurnali, №1, 2024.
15. United Nations Development Programme (UNDP). *Digital Transformation and Fiscal Policy Reform*. – New York, 2022.